

ШЫБН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 124 (17453)

2007 чылдың
ОКТАБРЬ 9,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 17.30.
Садар өртгэ 4 рубль.

«АУК хөгжүлдеси» национал төлевилел

Шокар медээлер

КУШ-АЖЫЛЫ АТ-АЛДАРГА ЧЕДИРГЕН

Орус Сандыкчапович Намдал чүгле Эрзин кожуунда эвес, Тываның сурагылыг, ат-алдарлыг малчыннарының, чүнү-даа кылыр шевер кижилериниң бирээзи. Ол күш-ажылчы намдарын «Мөрен» колхозтуң чуртталга бажыңнары тударындан эгелээн, ооң ачызында бызаңнаарына, чазанырына хандыкшаан, чоорту ыяштан янзы-бүрү эдилелдер, дериг-херекселдер кылыр кончуг шевер кижилер болган. Бичиң чажындан ол мал аразына өскен болгаш мал ажылы база ооң ынак херээ турган.

Кажан колхозтуң төвүнге чуртталга бажыңнары, социал адырның тудуглары элээн көвүдей бээрге, ажыл-ишти, кежээ, тура-соруктуг чээрби хар ажыл чоруур аныяк эрни малчыннаарын саналдаарга, күзелдиң-биле хүлээп алган. 1957 чылда «Мөрен» колхозтуң бир кодан шээр малын кадарып эгелээ. Ол үеде малдың баш санын өстүрер, уксаазын экижидер, продуктулуун бедидер кол сорулганы көдээ ишчилерниң мурнунга салган турган. Ону амыдыралга боттандыар дээш Орус Намдал кыштың соогунун, чайның изиниң болгаш өске-даа малчын кижиге таваржыр бергелерни шыдамыккайы-биле ажыл эртип тургаш, малдың чаш төлүн менди доруктурар, дүк кыргып алыр көргүзүглерин экижидип тургаш, мурнакчы малчыннарының санына кирген. Колдуунда 40 чылдарның бүдүүзүндө чүс баш төрүүр хойдан чүс он ажыл баш хураганын онча өстүрүп алгаш, бир кодан 400 хире баш уксаалыг хураганын колхозка, совхозка хүлээди берип, хөй тонна дүктү болгаш өске-даа продуктуларны дужааган.

Орус Сандыкчаповичиниң күш-ажылчы чедишкенин Чазак бедии-биле үнелеп көргөш, Ленин, Октябрь Революциязы, Күш-ажылдың Кызыл Тук, Хүндүлелдин демдээ орденнер-биле шаңнаан. ССРЭ-ниң Улус Ажыл-агыйының чедишкениниң делгелгези ооң үеде-түннелдиг ажылын барым-даалап көргөш, делгелгени 5 хүлөр медалын аңаа тыыскаан. Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп хүндүлүг аттын эдилекчизи сурагылыг малчынны «ХХ чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунда адын кириген. Ооң өөнүн ишти Бөмбээ Кыргысовна мал ажылына сагыш-сеткилинден бердинген кайгамчыктыг кежээ кижилер, ылаңгыя малдың чаш төлүн ажаап өстүрер талазы-биле аргадуржуглазы улуг. Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Күш-ажылчы шылгарал дээш» деп база

Орус биле Бөмбээ Намдалдар мөөрейге тиңлекчи болган өөнүн иштинде уйнуу-биле.

өске-даа медальдар-биле ол шаңнаткан.

Орус Намдал Сандыкчапович биле Бөмбээ Кыргысовна назы-хары улгаткаш, хүндүлүг дышта-нылгаже 1999 чылда үнген, ынчалза-даа боттарының ынак херээ мал ажылындан чарылбаан. Олар 400 ажыл баш шээр, бода, чылгы малды оглу Сергей Намдал-биле кады ажаап өстүрүп, малдың баш санын өстүреринге үлүүн ам-даа кириштиришаан, артыкшылдыг продуктуларын сайгаргаш, акшатерикти ажылдап ал турарлар.

Орус Намдал малчыннаар ажыл-ижи чай чок-даа болза, биче-даа болза хостуг үени тып алганда, чазаныр херээн бүгү назынында уламчылап келген. Ылаңгыя өг ыяжы, национал тыва дериг-херекселдер чазанына, хөмден, багдан, дүктен, кидистен янзы-бүрү дерилгелер кылырына мергежилдиг Бөмбээ Намдал база даараныр, аргыыр, сырыыр шевер кижилерниң бирээзи. Ынчангаш оларның өө бүгү талазы-биле эки дериттинген, ооң дериг-херекселдери чараш аян-шинчилиг. 2002 чылда малчын чурттап орган өөн республиканың малчыннар Наадымының үезинде өглер көрүлдесинге кириштиргеш, бирги шаңналдыг черни ээлээн, 20 муң рубльдиң шаңналын алган.

Таан-оол ХЕРТЕК. Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Орус Сандыкчапович назыны дөгүп, 76 хар ажа берген болгаш бо чылын сөөлгү өг ыяжын, ооң дериг-херекселдерин чазанын шитпирлеп алгаш, амгы үениң байдалына таарыштыр өгнү канчаар чаартыр болза экил деп элээн чогадыкчы бодалдарны кылган. Түннелинде өгнү чүгле иштин шалалаар эвес, бүдүн өг шала кырына турар кылдыр чазаны таарымчалыг деп санаан. Чогаадып бодаанын езугаар өг тырыкы шала кырына турар кылдыр ханаларны быжыглап таарыштыр чазап кылган, дыка-ла эптиг, дериг-херекселдер, чадыглар, ширтектер доврак-доозунга борашпас болган. Өгге шывар кидисти, өг курларын, базырыгларын, өгнү бүгү иштики дериг-херекселдерин шуптузун чараштыр каас-коя, аян-шинчилиг кылдыр өг-бүлениң ээлери кылгаш, республиканың «Эң эки өг» деп мөөрейге кириштирген. Жюри кежигүннери бүгү талазы-биле эки дериттинген чараш өгге эки үнелелди бергеш, Эрзинниң Мөрен сумузунуң хамаатызы Орус Намдалдың өө мөөрейге тиңлээн деп шитпирни үндүргөш, 10 муң рубль база телевизор-биле шаңнаан.

Таан-оол ХЕРТЕК. Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛ БОЛУР

Бөгүн, октябрь 9-та, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-ши театрына Тываның Россияның составына каттыжып киргенинден бээр 63 чыл оюнга тураскааткан байырлыг хурал болуп эртер.

Тываның Россияга каттышканына тураскааткан хемчеглер бо хүннерде республикада чоруп турар. Улусчу чогаадылгач бажыңында «Тыва XX болгаш XXI вектин эгезинде» деп фото-делгелге ажыттылган. Ында В.Ермолаевтин болгаш РФ-тин Президентизи В.В.Путинниң Тывага кээп чораанының дугайында ховар чуруктарны делгээ.

Октябрь 11-де орус дылга тураскааткан «Улусчу диктант» акциязы эгелээр. Республиканың школаларына, албан организация черлеринге орус дылдың шың бижилгезинге диктант бийиринге мөөрейлер эртер. Акцияны ноябрь 11-де түңнээр.

ТЫВАНЫҢ ТУДУГ ЯАМЫЗЫНДА ЧАА УДУРТУКЧУ

Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол Тываның Тудуг яамызының сайыдының албан-дужаалына Александр Гришеленканы томуйлаарының дугайында Чарлыкка адын салган. Тывага кээриниң мурнунда ол Кемерово облазының тудуг талазы-биле муниципалдыг тургузгуну баштыңының бирги оралакчызы бооп ажылдап турган.

ПРЕЗИДЕНТ БОДУНУҢ ТӨЛЭЭЗИН ТОМУЙЛААН

Россияның Президентизи Владимир Путин октябрь 1-де №1314 Чарлы-биле Тыва болгаш Хакас республикаларда шиткекчилерниң квалификация коллегияларына бодунуң төлээлерин томуйлаан. Ол хүлээлгелери Кызыл хоорайга Татьяна Монгуш, а Абаканга — Николай Сайбараков күүседир.

ХАКАСИЯГА ТЫВАНЫҢ 4 НАРКОСАДЫГЖЫЛАРЫН ТУТКАН

Хакасияның ИХЯ ОКУТЭ-зиниң ажилдакчыларының оперативтиг дилеп тывар ажилдарының үезинде Абаза хоорайга хоойлу-дүрүмге таарышпас чорук-биле наркотиктиг бүдүмелди — 637 гр. гашишти садып чорудуп тургаш, Тыва Республиканың дөрт чурттакчылары туттурган. Оларны тудуп хоругдаан болгаш кеземче херээн оттурган.

ТӨТЧЕГЛЕКЧИЛЕР ТУТТУРГАН

Тожу кожуунуң чедип алыры берге болгаш бел, мыйыт-биле байлак Кара-Балык хөлге Иркутск облазының 10 хире ок-чепсектиг төтчеглекчилери туттурган. Оларны Аннашкын болгаш балыктаашкын талазы-биле республиканың хайгаарал албанының удуртукчу Александр Новиковка удурткан специалистер чедип барып туткан.

ОЛИМПИЙ ЧЕМПИОННАРЫ КИРГЕН

Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиязының съездинге бадылаан Күрүне Думазының депутаттарының кандидаттарының даңзызының аразында амгы депутаттардан, губернаторлардан, бизнесменнерден аңгыда олимпий чемпионнары Алина Кабаева, Светлана Хоркина, Ирина Роднина, Антон Сихарулидзе, Александр Карелин, Светлана Журова кирген. Оларның кижилери бүрүзү колдуунда депутат мандадын алырының магадылалы бар.

«Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның сонгулда даңзызында амгы үеде ажылдап турар 192 депутат, 65 губернатор (республикаларның 17 президентизи-биле кады), дөрт сайыт (Александр Жуков, Сергей Шойгу, Алексей Гордеев, Юрий Трутнев), ийи билдингир ыраажы — амгы депутат Иосиф Кобзон болгаш «Любэ» бөлүүнүң солизи Николай Расторгуев кирген. Эң кол турушту Президент Владимир Путин ээлеп турар. <http://elections.rdc.ru/>

Тыва Республиканың Күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Кызыл хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдесинге кириген үлүг-хуузу база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы хүндүлүг атты Кызыл хоорай мэриязының назы четпээннерниң эргелерин камгалаарының талазы-биле килдистиң начальниги Долзат Аракчаевна Ондарга тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Кызыл хоорай мэриязының бухгалтер учеду болгаш отчет килдизиниң начальниги Айлана Мадр-ооловна Амартаны шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2007 чылдың сентябрь 7
№ 144

СОЛУННАРДА солун чүнү бижип турарылы?

Кол редактору Анна ЛАЧУГИНА

Кыдат «Лунсин» компаниязы парлалга албанын тургузуп алган. Ынчангаш олар «Эртем талазы-биле баш удур шинчилелдер үези келген» деп аттыг республика чонунга тускай чүүлдү парлаан. Тожуну Кызыл-Даштыгга даг комбинадының тудуу эгелээриниң кырында келген. Тус черниң чурттакчылары — тожулар болгаш өске-даа улус комбинат тудуунга удурланып, солуннар арнынга хөй кижиниң адын салган чүүлдерин парлаан болгай. А херек кырында Кызыл-Даштыгга даг комбинадының ажылының үезинде бойдуска когарал чедирип болур байдалды Россияның Эртемнер академиязының ажилдакчылары доктаамал хайгааралга алырлар. Хензиг-ле дувурениң байдал тытып келзе, ол бүдүрүлгениң ажылын дарый соксадыптар. Амгы үеде Тываның бойдус курлавырларын шиңгээдир комплексиг институт федералдыг хоойлулар езугаар даг комбинадының бойдуска чедирип болур уржуктарын шинчилеп турар. Эртемденнер Кызыл-Даштыгга даг комбинат тудуу бойдуска кайы хире когаралды чедирерин база кылган ажилды орулгазын санаттарлар. Кандыг-даа бүдүрүлгө бойдуска когаралды чедирери албан деп Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырында Тываның эртем институту санат турар. Амгы алдынчылар база бойдуска эки эвес исти арттырап турарлар болбаны аан. Бойдус камгалаан хоойлу езугаар ол-ла алдынчылар бойдуска чедирген когаралды эгидер түңнүг акшаны төлээр ужурулуг. Институттун эртемденнери Кызыл-Даштыг комбинат бойдуска үш улуг когаралды чедирип боор дээнер. Ол дээрге карьерден

Тувинская ПРАВДА

үнер доозун, чылыдылгандан — ыш база болбаазыраткан даг артынчылары-дыр. Бо чүүлде улаштыр, 7 аңгы улуг хемчээлдиг шинчилелдерни чаңгыстап санап каан.

Бойдус-биле хини тудуш кылдыр төрүттүнген тожу чонга оларның девискээринге даг комбинаттары туттунары улуг айыыл кылдыр санадыры чөп. Оларның негелдезин Республиканың Чазаа чүүлдүг кылдыр көргөш, Тываның эртемденнерин бүгү талазы-биле шинчилелдер кылырын даасканы ол.

Кол редактору Мира КОНГУЛ-ООЛ

Аныяктарның 29 дугаар солунунда Карим Монгуштуң «Бок аразында өг-буле» деп чүүлү парлаттыган. Тес-Хемден Кызылче көжүп келген 6 ажы-төлдүг Елена Какпалыг амгы үеде «Спутник» чанында бок төгөр девискээрге, эрги автобус сегиниң ишинде чурттап турар. 2004-2005 чылдарда ол хоорай даргаларындан эгелээш, РФ-тиң Президентизиниң Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзиниң Аппарадының кол федералдыг инспекторунга-даа четкен. Бодунуң бажың чок калган чылдагаанын шуптузунга тодаргай тайылбырны берип мага ханган. Сентябрь эгезинде ол ТР-ниң Чазааның Даргазының адынче чагааны кириген. Чазактың хөй санныг албан черлери ооң байдалын өөренип көргөн бооп турар. ТР-ниң Күш-ажыл яамызы Какпалыгларга «Поддержка» деп социал-хоргадап черинге олутту бээрге, иешкилер ынаваан бооп турар. Чурттаар бажың-балгат дугайында айтырыг республикада эң чидиг айтырыгларның бирээзи. Ол бо хун чаа тытып келбээн. Сөөлгү 10 чылдарның ишинде Республиканың эрги чазаа чурттаар оран-сава айтырыын чүгле бодунга ажыктыгыне бодап турганындан ол болган. Хоорайда туттунган бажыңнарны чүгле соңгулдаларга Чазакты деткээн улуска үлеп турду. Чаа чазак кижиге сагыш салышкынны бири чергениң кылдыр санап турар.

М.ХОВАЛЫГ белеткээн.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Соңгулдаларны, референдумнарны эрттирип тургаш, соңгулда мурнунун суртаалын эрттирер чурумну болгаш дүрүмнү соңгулда чорудулгазының киржикчилериниң сагырын контролдаар талазы-биле

Ажылчын бөлүк дугайында

03.10.2007 ч. №5/32-5 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың девискээринде эрттирип турар шупту денелдерниң соңгулдаларын, референдумнарны эрттирип тургаш, соңгулда мурнунун суртаалын эрттирер чурумну болгаш дүрүмнү соңгулда чорудулгазының киржикчилериниң сагырын контролдаар талазы-биле айтырыгларны оперативтиг шиитпирлээрин барым-даалааш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Соңгулдаларны, референдумнарны эрттирип тургаш, соңгулда мурнунун суртаалын эрттирер чурумну болгаш дүрүмнү

соңгулда чорудулгазының киржикчилериниң сагырын контролдаар талазы-биле доктаамал ажилдап турар Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының кежигүннериниң, Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызының, хөй-ниити организацияларының, массалыг информация чепсектериниң төлээлеринден база Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының Аппарадының ажилдакчыларындан тургустунган дараазында составтыг Ажылчын бөлүктү тургузар:

- Олег Владимирович Фортуна — Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы, бөлүктүн удуртукчузу;
 Дмитрий Иванович Кольчиков — Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының кежигүнү, бөлүктүн удуртукчунуң оралакчызы;
 Клара Садыйгановна Монгуш — Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының кежигүнү; бөлүктүн удуртукчунуң оралакчызы;
 Кара-Кыс Мөнгеевна Дас-оол — Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының консультантызы, бөлүктүн секретары.
 Бөлүктүн кежигүннери:
 Светлана Чечек-ооловна Сат — Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының кежигүнү;
 Буян Валерьевич Талмачев — Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының сайыдының оралакчызы;
 Александр Сан-оолович Шоюн — Тыва Республиканың Журналистер эвилелиниң Даргазы, (чөпшээржилге-биле);
 Оюма Валерьевна Көшкендей — «Тыва» Күртелерадиокомпанияның ниитилел-политика редакциязының кол редактору, (чөпшээржилге-биле);
 Наталья Алексеевна Григорьева — «Тыва» Күртелерадиокомпанияның ниитилел-политика редакциязының редактору (чөпшээржилге-биле);
 Таан-оол Попанашович Хертек — «Шын» солунунун редакциязының төлээзи, (чөпшээржилге-биле);
 Виктория Викторовна Кондрашова — «Тувинская правда» солунунун редакциязының төлээзи, (чөпшээржилге-биле);
 Надежда Мухарбековна Антуфьева — «Центр Азии» солунунун редакциязының төлээзи.

2. Соңгулдаларны, референдумнарны эрттирип тургаш, соңгулда мурнунун суртаалын эрттирер чурумну болгаш дүрүмнү соңгулда чорудулгазының киржикчилериниң сагырын контролдаар талазы-биле Ажылчын бөлүк дугайында Дүрүмнү бадылаар (капсырган).

3. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2003 чылдың август 4-тен «Соңгулдаларны, референдумнарны эрт-

тирип тургаш, соңгулда мурнунун суртаалын эрттирер чурумну болгаш дүрүмнү соңгулда чорудулгазының киржикчилериниң сагырын контролдаар талазы-биле Ажылчын бөлүк дугайында» №2/10-4 доктаалын күш чок деп санаар.

4. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Кызыл кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының составын немээриниң дугайында

2007 ч. 10.03 № 5/33-5 Кызыл хоорай

Кызыл кожуунун Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2007 чылдың апрель 11-де «Кызыл кожуунун девискээр соңгулда комиссиязын тургузарының дугайында № 144/803-4» доктаалы-биле тургустунган девискээр соңгулда комиссиязының составына кандидатуралар талазы-биле саналды өөренип көргөш база «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг Хоойлунун 29 чүүлүнүн 11 пунктузун удуртулга болдуруп, Тыва Республиканың «Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Кызыл кожуунун девискээр соң-

Бии-Хем кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү хүлээлгезинден хостаарының дугайында

2007 ч. 10.03. № 5/34-5 Кызыл хоорай

Бии-Хем кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү, комиссияның составына чурттап турар черинден идип үндүрген У.У.Байкараның 2007 ч. 09.26-да билдиришкенин өөренип көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 29 чүүлүнүн 6 пунктузунга

гулда комиссиязының составына:

Комиссияның составына Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тыва регион салбырындан идип үндүрген, 1946 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Кызыл кожуунун биче бизнеске деткимче фондузунун директору Маады Урлеевич Шывыкты;

Комиссияның составына чурттап турар черинден идип үндүрген, 1964 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Каа-Хем суурда С.Базыр-оол аттыг Культура төвүнүн секретарь-кассири Урана Хеймер-ооловна Сатты томуйлаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тожу кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү хүлээлгезинден хостаарының дугайында

2007 ч. 10.03 № 5/35-5 Кызыл хоорай

Тожу кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү комиссияның составына «Россияның либерал-демократтыг партиязы» политиктиг партияның Тыва регион салбырындан идип үндүрген К.Х.Абрамованың 2007 ч. 09.26-да билдиришкенин өөренип көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг

хоойлунун 29 чүүлүнүн 6 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тожу кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүнүн хүлээлгезинден Кетеван Христофоровна Абрамованы хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Чеди-Хөл кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү

хүлээлгезинден хостаарының дугайында

2007 ч. 10.03 № 5/36-5 Кызыл хоорай

Чеди-Хөл кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери, комиссияның составына «Яблоко» политиктиг партияның регион салбырындан идип үндүрген В.А.Чоодунун база «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тыва регион салбырындан идип үндүрген М.Ч.Оюунун билдиришкенин өөренип көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында»

Федералдыг хоойлунун 29 чүүлүнүн 6 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Чеди-Хөл кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннериниң хүлээлгезинден Валентина Ортун-ооловна Чоодуну, Марина Чертакооловна Оюуну хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Сүт-Хөл кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү

хүлээлгезинден хостаарының дугайында

2007 ч. 10.03 № 5/37-5 Кызыл хоорай

Сүт-Хөл кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү, комиссияның составына «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тыва регион салбырындан идип үндүрген Ч.Б.Монгуштуң 2007 ч. 09.27-де билдиришкенин өөренип көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федерал-

дыг хоойлунун 29 чүүлүнүн 6 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Сүт-Хөл кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүнүн хүлээлгезинден Чойганмаа Болатовна Монгушту хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Кызыл кожуунун көдээ чурттакчылыг Сукпак сумузу муниципалдыг тургузугун соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин Кызыл кожуунун девискээр соңгулда комиссиязынга дагзырының дугайында

2007 ч. 10.03 № 5/38-5 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 24 чүүлүнүн 4 пунктузунга дүүштүр база Кызыл кожуунун көдээ чурттакчылыг Сукпак сумузу Төлээлекчилер хуралының 2007 чылдың сентябрь 11-де № 48 шиитпиринге үндөзүлп, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының

доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Кызыл кожуунун көдээ чурттакчылыг Сукпак сумузу муниципалдыг соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин Кызыл кожуунун девискээр соңгулда комиссиязынга дагзыр.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д.ОНДАР. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш.САМБАЛА.

ДЫҢНАДЫГ

Бии-Хем, Сүт-Хөл, Тожу болгаш Чеди-Хөл кожууннарының девискээр соңгулда комиссияларының кежигүннериниң бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы Россияның Күрүне Думазына, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарына, кожууннарның Төлээлекчилер хуралына депутат мандаттарны хуваарына киржиринге чөпшээрелдиг, кандидаттар даңзылары идип үндүрген политиктиг партияларга, соңгулда блоктарына, хөй-ниити каттыжышкынарнына, Бии-Хем, Сүт-Хөл, Тожу болгаш Чеди-Хөл кожууннарының Төлээлекчилер хуралдарының боттарына, соңгукчуларның чурттап-ажылдап, албан-хаап, өөренип турар черлериниң аайы-биле Бии-Хем (шиитпирлеп бадылаар эргелиг чаңгыс кежигүн), Сүт-Хөл (шиитпирлеп бадылаар ужурулуг чаңгыс кежигүн), Тожу (шиитпирлеп бадылаар ужурулуг чаңгыс кежигүн) болгаш Чеди-Хөл (шиитпирлеп бадылаар ужурулуг ийи кежигүн) кожууннарының девискээр соңгулда комиссиязының составының кезинд немей тургузар талазы-биле саналдарны хүлээп ап эгелээриниң дугайында дыннадып тур.

Бии-Хем, Сүт-Хөл, Тожу болгаш Чеди-Хөл кожууннарының девискээр соңгулда комиссияларының составына саналдарны бо дыннадыг парлаттыган хунунден эгелеп 20 хонук дургузунда кириер. Саналдарны кириер адреси: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 6.18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы, каб. 210, телефону (39422) 2-10-09.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.

Тываның хоочун журналистериниң бирээзи Седен Кудурукпаевич Хертектиң 75 харлаарының бүдүүзүндө ужураштым. Бистиң чугаавыс ооң канчаар өзүп-доругуп, өөренип, ажылдап келгениниң дугайында болган. Шынап-ла, бодап кээрге, чүгле ооң эвес, а бистерниң дыка хөйүвүс ыңдыг орукту эртип келген, эртер-даа апаар бис.

Ооң-биле чугааже «эштип кирериниң» мурнунда, намдарындан каш одуругларны маңаа кириери артык эвес боор. Ол 1932 чылдың октябрь 10-да Тываның эң-не чараш, каас, байлак хемнериниң бирээзи — Хемчик бажының оң талакы адыры Шивилиг-Кара-Суг деп хемчигештиң чоугунга малчын арааттар Хертек Чудекевич биле Хажыт Содунамовна Кудурукпаевич-ларның өг-бүлезинге оларның оолдар, кыстарының эң улуу болуп төрүттүнген Бир-тээ, өг-бүлениң барып-барып улуг огу болганда, ада-иезинге баштай-ла дузалажып, дунмаларын ажаап, хайгаараарынга киришкен. Чеди харлыында кыжын безин хой кадарып эгелзэн 1940 чылда эге школага өөренип кирген. 1950 чылда ортумак школаны, 1952 чылда Абаканның башкы институтун, ооң соонда Кызылдың башкы институтун бот-өөредилге-биле дооскан.

Бо назынының иштинде Седен Кудурукпаевичиниң кылбаан-тутпаан ажылы чоң. Республика-

лешкек. Өөренири база шыырак. Онгу класска өөрком даргазы апарган. Мээң соомда. Мен Абаканче өөренип чоруй барганымда, бодунуң чаңгысклассчызы оол-биле таныжып алгаш, бирээзи университетти, өскези башкы институтун дооскаш, кайызы-даа башкылап турдулар. Ол оол кончуг томаанның, чараш-даа эр. Дыка-ла таарышканнар.

— Чаңгысклассчыларыңарга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Седен Кудурукпаевич?

— Ол талазы-биле чүгле чаңгыс чүүлду мактаны аарак чугаалап каайн. Бис онгу классты 31 кижиче дооскан бис. Онгу класкчы өөрүм черле уттундурбас, оларга шуут чоргаарланыр кижиче мен. Бодаарымга, ыңдыг онгу класкчылар ынчан Тывага турбаан ышкаш. Бодап көрээлинер даан, янзы-бүрү эртемнерлиг, мергежилдерлиг болдус; хөй кезинвис башкылар, ооң аңгыда ийи ужудукчу, шуут-ла тускай өөредилге чери дооскан специалистер ол.

Чылдар болгаш кижилер

лыг ийи удуртукчуга шуут көңүс актыг черге нүгүлдеткеним таварылга бар. Оон аңгыда Телевидение болгаш радио комитетиниң даргазының оралакчызы турган база-ла республикада алдар-сураглыг бир даргага шуут актыг черге нүгүлдеткеним. Ол дарга бойдус дугайында радиога бижээн бир дамчыдылгамны шуут-ла «Быт салыр» чер чок кылдыр шокарлап каан. «Ону Хертекке чагаан кижини хемчег алыр» деп кончуг күштүг холунуң үжүүн салган. Мени Дээди Советке ажылдап турар кижиче бодунуң ажылын кылбас, радиога дамчыдылгаларга киржип турар дээш, шуут-ла Президиум Даргазынга билдирген болчук. А бодум хуумда оруумну онгул-чингил кылдыр үрөп чорааным база бар. Чажырбас мен. Чонунуң чоон оруундан чамдыкта чандыр-даа базып чордум ийин.

— Седен Кудурукпаевич, республикада хоочун очулдурукчуларның бирээзи болгай силер, борта хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Ындыг харын, чогум очулгаже 50 чылдарның ортаа үезинде кирген мен. Тээлиге Павел Братчиков деп эжим турган. «Тувинская правда» солунуң корреспондентизи. Ол эжим материалдарын менээ очулдуртуп ап турган. Авторларның тыва дылга бижээнин орус дылга очулдуруп турдум. Ооң соонда область Советиниң сессияларынга улустуң саналдарын баштай саазынга демдеглеп алгаш, оон чоорту Дээди Советтиң сессияларының материалдарын шуут-ла микрофонга дорт очулдуруп турдум. А Тыва Республиканың Дээди Советиниң база Улуг Хуралдың хүлээп алгылаан хоойлуларын барык он чыл очулдуруп келдим.

Ол ышкаш «Эне сезүңге» ийи номну тыва дылче очулдурдум. «Азия төвүнүң херээженнери» деп номга парлаан орус дылга материалдарны тыва дылче очулдурган мен. База бир очулгам Тываның саанчыларының дугайында «Рекорд норма апаар» деп орус дылга номну тывазынче очулдурган мен.

— Седен Кудурукпаевич, ам хүндүлүг дыштанылгада болгай силер. Хол куруг кайын олур деп силер?

— Кандыг-бир ажил кылып өөренип, чаңчыгып калган кижиче хол куруг олуралас боор чүведир. Материалдар бижип турар мен. Оларны «Шын», «Тувинская правда» солундарының номчукчулары билир боор. Ооң аңгыда хоочун судья Долгар Ондаровна Оюн-Бартанның Тес-Хем кожуунун ажил-ишчилериниң, ында бодунуң дөргүл-төрелдериниң база ол чериниң каас-шеник бойдузунуң дугайында аажок солун номун редакторлаштым. Ол номну ам парлап доозуп турар. Ол ышкаш ачамның дугайында ном парладыры-биле материалдарны чыып тур мен. Бүдөр-ле боор. Кадыым арай хирелиг. Ажырбас, кызыдар мен.

— Чаңгыс чер-чурттажым, хүндүлээрим акым, тыва журналистиканың ховар дээн оолдарының бирээзи — Седен Кудурукпаевичиниң бажыңыга аяк-шайны ижип оргаш, сеткил хандыр хөөрөштим. Төрүттүнген хүңүңер-биле база катап байыр чедирип, орууңар чүгле орду-дески болурун сеткилдиң ханзындан эш-өөрүнүң, номчукчуларның өмүнээзинден күзедим.

— Мен база редакция менче ээ көрнүп, мээң-биле интервьюну парлааныңар дээш курлак чедир мөгөйдим.

Сергей ХЕРТЕК

чугаалашкан.

Василий Балчыл-оолдуң тырттырган чургу.

Седен ХЕРТЕК:

«ОРГУ-ДЕСКИ, ОНГУЛ-ЧИНГИЛ ОРУКТАРЫМ»

ның школаларына башкылап, директорлап, облукүүском даргазының оралакчызының дузалакчызы, радио комитетинге очулдурукчулап, редактор, кол редактор болуп, Тыва АССР-ниң Дээди Советинге, ТР-ниң Улуг Хуралына, «Шын», «Эне сөзү», «Хем белдири» солуннарга ажилдап турган.

— Хамыктың мурнунда, Седен Кудурукпаевич, төрүттүнген хүңүңерден бээр 75 чыл болуп турары-биле Силерге байыр чедирип, быжыг кадыкшыды, узун назынны, чиик чаагай болуруңарны сеткилимниң ханызындан күзедим.

— Четтирдим. Ындыг-ла боор болзумна. Сагыш ышкаш болган болза көрөм. Ажы-биле чугаалаарга, бо хире назылыг апаарга, бир-ле «тен» кадалы бээр чүведир моонар.

— Ам канчаар, бойдустан хоойлузу езугаар «адак аартаар» чүве ышкажыл. Силерни ап көөрге, ынча харлыг дээр арга чок-ла-дыр.

— Четтирдим. Эки сөс кижини эмнээр болгай.

— Кижиче черле төрүттүнген хүнүңде хая көрнүп, эрткен оруун база катап эргир, чаңчылывыс ыңдыг болгай, Седен Кудурукпаевич.

— Ындыг харын. Эрткен орук узун, ажык-даа, сараалыг-даа үелер бар. Бо чылдарда эге школага өөренип эгелзэнимни солун деп санап чоруур мен.

Кызыл-Мажалык школаның дыка-ла берге чылдарда өөренип турдус. Одаар ыяш ол төнүп каар. Дазылгага кээп кичээлдээр бис. Шилде будук шуут доңуп каар. Ону үрүп, чайып тургаш, оон бижиттинер. А аш-чем бе? Далган дээрбери Барлык суурнуң чанында кара сугга турган. Суг эземниң чалын чара теп кааптар. Хлеб чок. Ынчан хоругдал улугу тараа соктап берип турган. Чөлбээн тарааның үүрмээн-даа чыып чип турдус-ла. Мүн дээрге, кушкаш бажы дег доран ээтерлиг, холуксаазы чок. Ооң соонда Кызыл хоорайга өөренип кээп турганым база эң-не солун.

Ол үеде эң-не уттундурбас чүүлдерим мындыг; бирээзи, школаның чаражы. Ийде, баштайгы ынакшылым аңаа эгелзэн. Баштайгы ынакшыл черле уттундурбас дээр болгай. Шын-шын. Менден ийи класс куду турган уруг. Ады база барык мээнин-биле дөмей-

Ийи кижиче журналист, ийивис чогаалчы, ийи эртемден, ийи юрист. Оларның бирээзи республика прокурору, өскези Дээди судтун даргазы, «Шынның» кол редактору, театр директору, телерадиокомитеттиң даргазы, Ленин орденниң Россия Федерациязының алдарлыг эмчизи, школа директорлары дээш, кымнарны чок дээр. Өске доозукчулардан ыңдыглар ховар-ла боор.

— Силерниң кол мергежилдер-ле журналист болгай, Седен Кудурукпаевич. Бо талазы-биле чамдык солун чижектерден сонургадып көрүңерем?

— Журналист дээрге эң-не солун мергежилдерин бирээзи. Бо ажилга 1964 чылда кирдим. Баштайгы башкы алдарлыг, орден-хавыялыг журналист Ким-оол Хертек. Мен ол үеде радиога ажилдап киреримге, аңаа чогаалчылар О.Сувакпит, Екатерина Танова, Ойдан-оол Хөвөңмей, сураглыг журналист Алексей Чараш-оол, Виктор Дагба, Дардан-оол Ендан олар ажилдап турду. Кончуг-ла шыырак эштер. Олардан хөйүнү өөренип, билип алган мен.

Радиога ажилдап тургаш, Тываның бүгү булуңнарын кезидим. Хөй-ле мурнакчылар, удуртукчулар-биле таныжып, ажыктыг чүүлдерни билип ап чорааным уттундурбас. Арга-дуржулга солчуп Болгарияга, Моолга, Якутияга чордум. Моол удуртукчу Ю.Цеденбалды көрдүм, чугаазын дыңнадым. Алдарлыг совет эртемденнер Лаврентьев, Марчук олар-биле ужурашканым бөгүндө дег сагышка арткан.

— А ол үеде организастап турган кол-кол ажылыңар, дамчыдылган дугайында сонургадып көрүңерем.

— Дыка хөй. Олардан эң-не солуну «Хойжуларның радиостанциязы» дизе хөөредиг болбас. Амгы үеде безин чамдык малчыннар ону катап «диргизерин» чугаалажып турар. «Хойжуларның радиостанциязы» дамчыдылга болур хүн, хойжулар өске хурал-суглаа, кичээл-даа эртирбес апарган турган. Бир малчын аалга баарымга, өөнүң ээзи хою кадарып үндүрер деп турда кадайы тургаш: — Көрдүң бе, бөгүн «радиостанциявыс» болгай, шагың эртириптиң халак» дээнин обком секретары К.С.Шойгу дыңнаан.

«Хойжуларның радиостанциязының» дугайында Е.Танова ССРЭ-ниң Телевидениезиниң болгаш радиозунуң органы болур сеткүүлге база мактап бижээн. Чамдык хойжуларга чеде бээрге, олар кижини танывас-даа болгулаар. Ынчалза-даа Хертек Седен деп кижиче мен дээримге: «Оо, ол кижиче силер-дир силер аа» дээш, доран-на сеткили-биле чугаалажы бээрге, кижиче база өөрүнчүг болур чорду.

«Хойжуларның радиостанциязы» чүгле олар эвес, а өске-даа улус аажок сонургаар турган. Бо дамчыдылгандан аңгыда «Чүсчү малчыннар» (база-ла шээр мал кадарчыларына), оон аңгыда «үш муңчулар» деп дамчыдылганы көдээ ажил-агыл ажылдакчыларының профэвилел обком-биле (даргазы Т.А.Сотпа) демнежил, «Шынга» парлап турдус.

— Седен Кудурукпаевич, журналистен аңгыда тыва дыл, чогаал башкызы мергежилдиг болгай силер, тыва дылывыс дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Ийе, мээң бир сагышсырап чоруур айтырым бо ийин. Дыл дээрге нация чоннуң бир кол демдээ. Бодунуң дылы чок нация делегейде чок. Каттышкан Нациялар Организациязының эксперттериниң санап турары-биле алырга, чамдык биче нация улустуң дылы-биле кады тыва дыл чоорту чиде бээр дээрзин олар айткан. Солунда шуут бижээн. Амгы үеде аныктарның, чамдык даргаларың болгаш өскелерниң-даа чугаазын дыңнаарга, черле дыка элдептиг.

Бо дугайында хоочун журналистер А.Дүгержаа, А.Аир олар-даа бижип турдулар. Кудумчуга хурал-суглаага, албан черлеринге-даа чамдыктарның чугаазындан эскерип, дыңнаарга: «Правительство», «врача», «учитель», «обед-тээр», «Верховный Хурал» баар дээш-ле туруп бээр. Чүге ыңдыг бис? Тыва дылывысты уттур дей бергенивис ол бе, азы орустараанывысты көөргедир дээнивис ол бе? Тыва дылывыс күрүне дылы болгай. Оон аңгыда дылывысты даштыкылар безин сонургап, ону өөренип ап эгелзэни билдингир.

Тыва дыл амгызы ышкаш улаштыр үрелир болза, шынап-ла, чоорту чидер деп КНО-нуң специалистериниң санап, сагындырып турары дег, дылывыс чидип болур. Айыылдыг. Бисте терминология комиссиязы тургустунган-

на дээр, а ажылы кайыл? База чок!

— Шын харын. Тыва дылывысты канчаарыл деп айтырыг амгы үеде чиди-биле тургустунуп келген. Университет-висте тыва дыл болгаш чогаал факультет-даа бар. Ол ышкаш тыва дыл талазы-биле эртемденнеривис чаыс соонда мөөгү дег көвүдээн. Республиканың удуртуп-баштаар черлери бо айтырыг талазы-биле чүнү бодап турар ирги деп айтырыг кижиче сеткилинге чайгаар тургустунуп кээр.

— Оон аңгыда тыва дыл башкылары, журналистер бистер, боттарывыс база бар бис аа, Сергей Дуганович?

— Ол чөптүг айтырыг. Бистиң солунга кандыг материалдар келбес дээр боор. Бистер ону эдип, сөс домаан таарыштыр кылып тургаш, парлагаже үндүрүп турар бис. Ындыг материалдарның авторлары ону эскерип, ынчаар бижирип ужурул-дур дээрзин билип ап турарлар боор.

— Интервьювустуң эгезинде орду-дески, онгул-чингил оруктарым дидиңер, чүнү ынча дээринер ол, Седен Кудурукпаевич?

— Ооң ужуру-утказы мындыг чүве. Орду-дески дээрим бо-ла ажилдап-чурттап келген үемде менээ таварышкан эки чүүлдерим дугайында ынча дээрим ол. Допчузу-биле чүлерил? Кызылдың №2 школага өөренип чораан чаңгысклассчыларымга чоргааралым. Баштайгы ынакшылым база кыпты бергени өөрүнчүг болган. Ачамның колхоз даргалап чорааны, ынчангаш «ХХ чүс чылда Тываның шылгарангай кижилери» деп Күрүне дептеринде киргени, а хеймер огул Владимир «Азия төвүнүң кижилери» деп сураглыг номда база кирген. Ол огул Россияның космос шериглериниң подполковниги, лаборатория начальниги. Ам пенсиялаан. Барып-барып ыңдыг шериг кезээнде улуг дужаалдыг тыва кижиче ол болган.

Бодум область Советиниң депутаты чордум. Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы аттыг мен. Оон аңгыда ССРЭ-ниң Телевидениезиниң болгаш радиодамчыдылганының тергенини деп адым база бар. Кадайым ТР-ниң күш-культуразының болгаш спортунуң алдарлыг ажилдакчызы.

Онгул-чингил оруктарым дээр-ге эң-не колу шажын-чүдүлгелиг бис дээш даштыкы чоруур дээш, артында-ла республикада сураг-

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чазаның 1993-2007 чылдарда хүлээп алганы чамдык доктаалдарын контрольдун уштурунуң болгаш оларны күш чок деп санаарының дугайында

2007 чылдың август 31 №849 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:

1. Мында кошкан №1 капсырылга езугаар Тыва Республиканың Чазаның доктаалдарын оларны күсеткени-биле контрольдун уштур.

2. Мында кошкан № 2 капсырылга

езугаар Тыва Республиканың доктаалдарын күш чок деп санаар.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда», «Шын» солуннарынга күш чок деп санаан доктаалдар кезээнге парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың тус черниң агаар шугумнарынга агаар транспорту-биле пассажирлер аргыштырар ачы-дуза чедирилгезиниң чигелделиг өртектерин бадылаар дугайында

2007 чылдың сентябрь 28. №900

Россия Федерациязының Чазаның 1995 чылдың март 7-де «Күрүне өртектерин тургузарын чурумчудар талазы-биле хемчеглер дугайында» № 239 болгаш Тыва Республиканың Чазаның «ТР-ниң Чазаның өртектер политиказының дөстөрүнүн дугайында» доктаалдары езугаар, база ол ышкаш республиканың тус чер агаар шугумнарынга агаар транспорту-биле пассажирлерни доктаамал аргыштырарын хандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың тус чер агаар шугумнарынга агаар транспорту-биле пассажирлер аргыштырар ачы-дуза чедирилгезиниң чигелделиг өртектерин бадылаар (кошкан).

2. Тус чер агаар шугумнарының агаар транспортунга чигелделиг өртек-биле дараазында категорияның хамаатылары аргыжар эргелиг деп доктаадыр:

Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга, Тожу, Тере-Хөл кожууннарында доктаамал чурттап турар болгаш кири бижидилгелиг, база ол ышкаш оон мурнунда аңаа чурттап турган дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлеринде өөренип турарлар, курлавырже халашкан шериг албаннылар, кеземче херээ күүседир черлерден хосталган хамаатылар;

«Уш-Белдир» курортче эмненир пүтүк-биле чоруп турар Тыва Республиканың чурттакчылары;

Арткан пассажирлер «Тываның авиа-шугумнары» ФКУБ-туң тургусканы хостуг өртектер-биле билет садып алыр.

3. Көрдүнген чижектен ажып турар чүк дээш, шупту пассажирлерге 1кг чүктүң өртээ пассажирлер сөөртүр дээш тургускан хостуг өртектерин хемчээлиниң 1хузу болур.

4. «Тургустунган өртектер-биле тус черниң агаар шугумнары-биле агаар транспортунга пассажирлер сөөртүр организацияга республика бюджетинден субсидияларны бээр Дүрүмнерни бадылаар дугайында» ТР-ниң Чазаның 2007 чылдың август 7-де №780 доктаалында бадылаан өртектер-биле тус черниң агаар шугумнары-биле агаар транспортунга пассажирлер сөөртүр организацияга республика бюджетинден субсидияларны бээр Дүрүм езугаар Ми-9 вертолетка ужудар 1 шактың өртээ-биле 42313 рубль кылдыр ТР-ниң Саң-хөө яамызы республика бюджетинден чигелделиг болгаш хостуг өртектерин ылгалын дуглаар акшаландырышкынны көөр.

5. «Тыва Республиканың тус черниң агаар шугумнары-биле агаар транспортунга пассажирлер аргыштырылгазынга чигелделиг өртектерни бадылаар дугайында» ТР-ниң Чазаның 2006 чылдың октябрь 5-те № 1183 доктаалын 2008 чылдың январь 1-ден эгелеп күш чок деп санаар.

6. Ук доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

7. Бо доктаалдың күүселдизин Тыва Республиканың Чазак Аппаратының комплекстиг социал-экономиктиг хөгжүлдө эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

«Ак-Довурак хоорай» деп хоорай округунга Ак-Довурак хоорайның чагыргагының эт-хөреңгизин дамчыткан актының дугайында

2005 чылдың ноябрь 21 №1279 Кызыл хоорай

2003 чылдың октябрь 6-дан «Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылгазын организастаарының нити принциптериниң дугайында» №131-ФХ Федералдыг хоойлуну күүседир-биле, Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. «Ак-Довурак хоорай» деп хоорай округунга эт-хөреңгини дамчыткан актыны тургузарының база аңаа ат салырының талазы-биле комиссияның даргазы А.А.Сат-тын болгаш Ак-Довурак хоорай чагыр-

газының даргазы В.С.Монгуштуң «Ак-Довурак» деп хоорай округунга эт-хөреңгизин үлеп бээриниң дугайында медээзин хүлээп алыр.

2. Мында капсырган «Ак-Довурак» деп хоорай округунга Ак-Довурак хоорай чагыргагының эт-хөреңгизин дамчыткан актызын чүүлдүг деп көөр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Капсырылга № 1

КОЛ МЕДЭЭЛЕР (ШИМЧЕВЕС ХӨРЕҢГИНИҢ ОБЪЕКТИЛЕРИ: БАЖЫҢНАР БОЛГАШ ЧЕР УЧАСТОКТАРЫ).

Table with 6 columns: №, Адреси, Күрүнеге бүрүткөткениниң дугайында херечилели, Кадастрлыг (дугурушкан) дугаары, Шөлү, га, Балас өртээ. Contains 8 rows of land parcels.

Table with 6 columns: №, Адреси, Күрүнеге бүрүткөткениниң дугайында херечилели, Кадастрлыг (дугурушкан) дугаары, Шөлү, га, Балас өртээ. Contains 24 rows of land parcels.

Капсырылга № 2

АВТОТРАНСПОРТ

Table with 5 columns: №, Ады, сорулгазы, кыска тайылбыры, адреси (турар чери), Үндүрген, саткан болза бүрүткөткөн дугайында медээ, Күрүне дугаары, ончалал дугаары, 2005 чылда шилчилге балансының талазы-биле өртээ, руб. Contains multiple rows of vehicle records.

Капсырылга № 3

ДЕРИГ-ХЕРЕКСЕЛ

№/с	Ады, сорулгазы, кыска тайыл-быры, адреси (турар чери)	Үндүргөн, саткан чылы, бир эвес бар болза бүрүткеткен дугайында медээ	Ончалаан дугаары	Чылда шилчилге балансызының талазы-биле өртээ, муң руб.
1	2	3	4	5
1	Ак-Довурак хоорайнын чагыргазы			
1	Хоолга машиназы Mita CC-30	1996	01320001	5890,00
2	Компьютер AT-286	1995	01360004	1951,30
3	Компьютер ПК	1994	01360001	5034,34
4	Принтер	1995	01360003	1274,20
5	Принтер	1994	01360002	81189,79
6	Телевизор	2002	01360010	5520,00
7	Системниг блок Pentium IV 1800	2003	01360005	19658,00
8	Ж-К панель Samsung 17	2003	01360005	22080,00
9	Принтер LJ-1000W лазер	2003	01360005	10400,00
10	Сканер Scan-Jet-2300C	2003	01360005	3520,00
11	Системниг блок-Pentium IV 1600	2003	01360006	18720,00
12	Монитор Samtron 15	2003	01360006	5600,00
13	Принтер Samsung «ML 1250» лазер	2003	01360007	8960,00
14	Системниг блок Pentium 1Y 1900	2003	01360009	12680,00
15	Ж-К панель iiyama 15 LCD	2003	01360009	9400,00
16	Принтер LJ-11500, лазер	2003	01360009	9400,00
17	Компьютер (сист.блок и монитор 15 б/у)	2003	01366012	7600,00
18	Телефакс Panasonic KX-FM90RU	2003	01360008	9490,00
19	Компьютер	1994	01360011	36565,37
20	Хоолга машиназы CANON NP-7161	2004	01360012	36565,37
21	Системниг блок Pentium IV 1800	2004	01360013	13328
22	Монитор Samsung Q0,20 17»	2004	01360014	6519
23	Принтер LJ-1150W лазер;	2004	01360015	11879
24	Системниг блок Pentium 2400	2004	01360016	14030
25	Монитор 17 Samsung	2004	01360017	8083
26	Принтер Samsung «ML 1510», лаз.	2004	01360018	8235
27	Электр парлалга машиназы	1996	01630033	3771
28	Чымчак мебель компл.(диван база 2 креслолар)	1999	01630034	21900
29	Стенка 5-секциялыг	1995	01630035	5368
30	Булунуг чымчак мебель	2001	01630036	7500
31	Офис мебели (хана, номнар шкафтары, бижиир стол.)	2001	01630036	7500
32	Холодильник «Бирюса-224» (чуртталга, ийи камералыг)	2002	01630038	7400
	Хоорайнын өөредилге килдизи			
1.	Моноблок «Фунай»	1994		24463
2.	Видеокамера «Сони»	1994		20021
3.	Компьютер	1995		17671
4.	Компьютер «Сони»	1995		77362
5.	Компьютер	1995		17671
6.	Холодильник «Нард»	1995		10453
7.	Аппарат «Хоолгалаар»	2001		9831
8.	Компьютер комплект	2001		50645
9.	Компьютер комплект	2002		21764
10.	Принтер	2002		21764
11.	Эл газ плита	2002		4210
12.	Систем блок 1 CJP	2003		15325
13.	Компьютер компл.	2003		22896
14.	Холодильник «Бирюса»	2002		4565
15.	Монитор 1 CJP	2003		5730,05
16.	Принтер HB 24 (4шт)	2003		14231,42
17.	Сканер Mst	2003		1622
18.	VPS Pm бе-Son	2003		1673
19.	Модем VSR	2003		4933,63
20.	SOIRReXP	2003		1539,40
21.	Факс, «Панасоник»	2004		6438
22.	Компьютер комплект	2004		21735
23.	Принтер	2004		5986
24.	Генератор	2003		14724
25.	4 секциялыг хана-шкаф	1996		11596
26.	Чымчак мебель	1996		18313
27.	Чымчак мебель	1996		24633
28.	Хана-шкаф «Елена»	2003		10350
	«Чодураа» өөредилге-бүдүрүлгө			
1.	4 секциялыг хана-шкаф	1994		17953
2.	Плат. шкаф	1995		10185
3.	4 секциялыг хана-шкаф	1995		22649
4.	«Машинка Сутуар	1995		18539
5.	Музыкалыг төп «Lb»	2003		10700
	«Теремок» я/с			
1.	4 секциялыг хана-шкаф	1996		14042
	Школа № 3			
1.	Чымчак мебель «Дюймовочка» я/с	2003		6500
	Школа № 4			
1.	Чымчак мебель	2003		6500
2.	Музыкалыг төп	2002		7952
3.	Хөп чуур машина «Авест»-998	2005		5300
	Школа № 4			
1.	«Горка» хана-шкавы - 22 шт	2004		330000
2.	Чымчак мебель 2 шт.	2004		15700
3.	«Мираж» хана-шкаф	2004		18000
	«Мишутка» я/с			
1.	Холодильник «Бирюса»	2001		6470
2.	Телевизор «Rolsen»	2004		6300
	«Сказка» я/с			
1.	Холодильник «Бирюса»	2001		6470
2.	Телевизор «LD»	2001		4574
3.	Чымчак мебель	2002		10830
	МУК			
1.	Компьютер комплект	2002		18304
2.	Компьютер комплект	2004		18195
3.	Компьютер столу	2004		1440
	«Малышок» я/с			
1.	Телевизор ЭБСШ	2004		8800
	Мини стадион			
1.	Мини стадион	2004		13500
2.	Комплект «Марш»	2004		5900
	«Теремок» я/с			
1.	Холодильник «Бирюса»	2002		4565
2.	Ап«Скарлет»	2004		2000
3.	Ап«Гесн»	2004		2000
4.	Холодильник «Бирюса»	2004		12000
	«Золотой ключик» я/с			
1.	Холодильник «Бирюса»	2003		10980
2.	Ап «Мусон»	2004		2500
3.	Ап«Скарлет»	2004		2000
4.	«Тесна» тн	2004		2000
5.	Музыкалыг төп LD	2004		5215
6.	Телевизо LD	2004		22695

1	2	3	4	5
	Школа № 1			
1.	Музыкалыг төп «Сони»	1995		16035
2.	Видеокамера «Панасон»	1995		37686
3.	Бормашина	2002		124298
4.	Компьютер комплект 11 шт.	2002		214737
5.	Музыкалыг төп	2002		4224
6.	Компьютер комплект	2004		61921,68
7.	Принтер EpSon 4 шт.	2004		31883,60
	Школа № 2			
1.	Каңнаар аппарат	1993		17077
2.	Даараныр машинка	1993		32909
3.	2 секциялыг хана-шкаф	1994		12536
4.	Компьютер	1994		25177
5.	Компьютер	1994		18434
6.	Компьютер	1994		30779
7.	Видеокамера	2001		21117
8.	Компьютер комплект 11 шт.	2002		214737
9.	Компьютер 4 шт	2004		61921,68
10.	Принтер EpSon 4 шт.	2004		31883,60
	Школа № 3			
1.	ЭВМ электро	1989		954181
2.	Компьютер	1995		13411
3.	Видеокамера	1995		19518
4.	Бүгү талалыг хана-шкавы	1995		22468
5.	Телевизор LD	2002		5633
6.	Компьютер комплект 11 шт.	2003		214737
7.	Компьютер	2002		11281
8.	Компьютер комплект 4 шт.	2004		61921,68
9.	Принтер EpSon 4 шт.	2004		31883,60
	Школа № 4			
1.	Музыкалыг төп LD	2004		14000
2.	Удуртукчунуң столу	2004		9300
3.	Чыпшыр тургузул каар стол	2004		8400
4.	Хлеб шкавы	2004		7800
5.	Аяк-сава шкавы	2004		6400
6.	Булунуг стол	2004		5700
7.	Булунуг стол	2004		7500
8.	Компьютер комплект 10 шт.	2004		169250
9.	Монитор «Панасоник» 10	2004		76550
10.	Проектор Панасоник	2004		78246
11.	Үндүр тыртар экран	2004		7144
12.	Монитор пл. экранныг	2004		8924
13.	NRLASR 16T10.10 скорости. 12	2004		23373
14.	Брусья	2004		20655
15.	Переключатель 2 шт	2004		14874
16.	Волейбол четкилери 2 шт.	2004		14212
17.	Гимнастика аьды	2004		10200
18.	Долгандыр дуй бызаан сейф	2004		6000
19.	Компьютер комплект 4 шт.	2004		61921
20.	Принтер EpSon 4 шт.	2004		31883
	Культура килдизи			
1.	Пианино	1994	01360001	94427
2.	Пианино	1994	01360002	23655
3.	Видеокамера	1995	01360003	19920
4.	Киноаппаратура	1995	01360004	25660
5.	Музыкалыг аппаратура	1995	01360005	71000
6.	ПЭВМ	2001	01360006	19570
7.	Баян «Рубин»	2002	01360007	16352
8.	Синтезатор	2003	01360008	99860
9.	Системниг блок	2003	01360009	11194
10.	Муз. аппаратура	2003	01360010	89264,46
11.	Домбра	2004	01360011	16200
	Хоорайнын бичии уруглар эмнел-гөзи			
1.	Инголятор HC 101	1994	01380001	5215
2.	Инголятор HC 117	1994	01380002	5466
3.	Шөл деңзилери	1994	01380003	5940
4.	Микроскоп Бимам	1994	01380004	5263
5.	УПК-3 тургузуу	1994	01380005	6991
6.	Холодильник шкаф	1994	01380006	5366
7.	Бормашина	1998	01380010	7427
8.	Карак эмчизиниң аппараты	1998	01380011	8015
9.	Кресло	1998	01380012	7617
10.	Телевизор видео	1998	01380013	6264
И.	Холодильник	2001	01300020	6406
12.	Телевизор Полар	2002	01300021	5209
13.	Телевизор Полар	2002	01300022	5496
14.	Телевизор Полар	2002	01300023	5209
15.	холодильник	2002	01300024	5177
16.	Холодильник	2002	01300025	4826
17.	Телевизор Авест	2002	01300026	4930
18.	Телевизор	2004	01300027	5513
19.	Элекке төрүттүнгөн уругларга инкубатор	1990	01381015	11858
20.	Инкубатор компл.	1998	01310050	21370
21.	Компл. ЧКА МББ	1998	01310051	21370
	ЧКА МББ			
1.	Насос ЦДВ 8-25-10 нб	2003	13800	
2.	Насос ЭЦВ 10-63-110	2003	22800	
3.	Насос СМ 150-125-315/4	2003	49800	
4.	Насос ЭЦВ 12	1996	41500	
5.	Насос ДВП	2002	12000	
6.	Насос Д 315/50	2002	54000	
7.	Насос Д 315/50	2002	82920	
8.	Насос 2 шт.		27114	
9.	Трактор Т-40	1990	63619	
10.	Трактор МТЗ-80	1993	59850	
11.	«Алеся» даярныр машина	2003	8000	
12.	Оверлок кл 208	2003	5400	
13.	Токарь станогу	1986	3768	
14.	Принтер Samsung	2003	7119	
15.	Компрессор электрнч.	1990	8060	
16.	Насос ЭЦВ 12/16	2002	54000	
17.	Компьютер	2001	16182	
18.	Принтер	2001	13630	
19.	Монитор	2001	5481	
20.	Экскаватор	1998	41000	
21.	Шимчедикчи	1998	22000	
22.	Шимчедикчи	1998	8000	
23.	Насостар 2 шт	2001	108000	
24.	ИВС 425 ВА	2001	2755	
25.	Факс	2002	8250	
26.	Музыкальный центр	2001	4950	
27.	Компьютер	2002	15600	
28.	Компьютер Pentium IV-1.7	2002	18484	
29.	Компьютер	2002	15600	
30.	Монитор	2002	13600	
31.	Монитор 0,25	2002	6500	
32.	Принтер 810 лазерный	2002	9280	
33.	Принтер EPSON	2002	2696	
34.	Каңнаар аппарат	2002	5655	
35.	Электроточила	2002	3173	
36.	Насос ЭЦВ 12/160/100		9458	

Федералдыг сайыт, Армия генералы болгаш Россияның Маадыры Сергей Күжүгетович Шойгу хөй-ле күзелдерлиг, сорулгаларлыг. Ооң кара чажындан өске эш-өөрүндөн онзаланып турган чүүлү – күзелдерин ыяп-ла боттандыраары. Ындыг бир күзелдин херечизи – Тере-Хөлде бурунгу Пор-Бажың шивээзин катап тургузар төлевилел болур. Аңаа бо чайгы археологтуг бирги хову ажилдарының түңнелдери-биле «Российская газета» солуннуң номчукчуларын С.К.Шойгу чоокта чаа таныштырган. Ам ооң кыска очулгазын парлаар-дыр бис.

— *Сентябрь айда Тере-Хөлге археологтуг бирги хову сезону доозулган. Силер ол төлевилелдин эгелекчизи болурундан аңгыда, идепкейлиг киржикчизи силер. Чорутунган ажилдарга хамаарыштыр чамдык түңнелдерни ам үндүрүп болур бе?*

— Түңнелдер бар, ону октябрь айда эртер конференцияга үндүрер бис. Ол археологтуг казыышкыннар студентилери болгаш башкылары киришкен университеттерниң, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның, Красноярск крайның, Татарстаның, Тываның удуртукчуларынга, эртемденнерге, черле ынчаш бүгү киржикчилерге өөрүп четтиргенимни илередип тур мен.

Шивээни өөренип көөрүнүң бирги чадазы бодунуң хемчээли-биле улуг эвес ажилдарны көрүп турган. Бистиң мурнувуста – археологтуг ажилдарны уламчылаары, консервация талазы-биле ажил, тураскаалдың реставрациязы болгаш катап тургузары туруп турар. Ооң соонда чада – Тере-Хөлге республиканың чүгле культура-төөгүлүг төвүн тургузарындан аңгыда, аңаа тускай өөредилге черин ачыдары болур. Келир чылын ол планнарның боттандырылганын эгелээр боор бис деп идегеп турар мен.

Шивээни тутунган үези, ооң архитектуразы болгаш иштиги тудугларының хевири ам билдингир. Пор-Бажыңның кайы хире үеде «дириг» турганын, кажан буурап дүшкенин база билер бис. Ол-ла бүгү чүгле меңээ эвес, а шинчилел ажилдарында киржип турар өске-даа улуска солун болуп турар. Мени ол үргүлчү өөртүп тур.

Бирги хову сезонунуң баштайгы түңнелдери-биле бистер, ол төлевилелдин боттандырыкчылары, оруктуң эгезиниң ортузунда турар бис.

— *Төлевилелдин экономика-тиг талазын алыр болза, ооң чарыгдалдары улуг болган бе?*

— Чик өртектег деп шыдавас мен. Ынчалза-даа ол кылдынган чарыгдалдарга төлентиг, чижээ, Анталияже азы Канар ортулуктарында ол хире сангы оолдар, кыстарны дыштандырып чорударындан дыка чик өртектег. Ол экспедициядан бүгү талазы-биле ажыктыг чүүлдер хөй. Аңаа идепкейлиг киришкен, ам-даа киржиринге белен эш-өөрүнүң, талакчыларның хөйү өөрүнчү. Ол дээрге, «Пор-Бажың шивээзи» фондунуң президентизи Марина Игнатова, Олег Дерипаска дээш, өскелер-даа-дыр.

— *Шивээни эгезинде уйгур уктуг деп чугаалап турган болгай. Кажан ол Кыдат-биле база холбашкан деп чүвениң шынын бүрүн билип алгаш, кайгадынар бе?*

— Мени ол чүүл шору кайгатты. Чеди чүс чылда ортулукка тускай тудуг технологиязы турганын эрткен казыышкыннар илереткен. Ооң херечилери – тывылган тууйбулар, черепицалар, чавыс херим ыяштары болгаш пандустар. Ол үеде гранитти бир тускай болбаа-зырадып, ханаларны каыт-каыт кылдыр аңгы арга-биле тудуп турганы элээн солун. Мен бодаарымга, Пор-Бажыңга казыышкыннарны арай озалдап чорудуп турар-дыр бис ийин. Оода чүс чыл бурунгаар турган болза...

— *Бо хуннерде хөлде кандыг ажилдар доозулганыл база чаа чылга чедир чүнү кылырлы?*

— Шивээге кылдынган ажилдарны тускай материалдарның, черниң болгаш шириктиң дузазы-

биле шып, оларны келир сезонга чедир бүдүн-бүрүн кадагалап арттырар ажилдар доозулган. Лагерьни хагган, дериг-херекселдерни шыгжаан. Техниканы кадагалалдың кышкы хевиринче шилчиткен. Тере-Хөлге чүгле ТР-ниң ИХЯ-ның ажилдакчылары артар, оларга чылыг бажыңнарны

боттарынга, улуг улуска хамаарылгазы өскерилген деп бодап тур мен. Мен бодум ону көрдүм. Дыка хөй оолдар, кыстар дараазында ээлчеге арттыраарын дилеп турдулар. Бир студент уруг вертолеттан дүжүп келгеш, чанар самоледунга улаштыр олурар бетинде, ужудар орукка дискет кырынга олурупкаш, ыглапкаш, «Байырлыг, Тыва, мен удавас эеп кээр мен!» деп чугаалаанын утпас мен.

Студентилерни шилип турган үеде экспедицияже шыгыы шиллелге улуг рольду ойнааны чугаажок. Бистер анаа-ла бөлүк кижилерни албайн турган бис. Пор-Бажыңче сонургаачал, ажилгыр болгаш хөглүг оолдар, кыстарны ап турдувус.

Мен бодумнуң археологтуг экспедицияларымны сактып тур

«Күзелдер боттаныр ужурлуг...»

(Пор-Бажыңга археологтуг экспедицияның ажылының бирги сезонунуң түңнелдери)

туткан. Маңаа чүгле шагдаалар вахта аргазы-биле ажилдаар.

Боттарының ажилдарын архитекторлар уламчылап турар, удавас шивээниң эскизин (дүрүлел-дөзевилели) көргүзөр ужурлуглар. Ынчан бистер шивээниң кол хүрээзи, улуг баганалар болгаш үзүктээн ханалары херек кырында кандыг турганын көрө бээр бис.

Бистиң мурнувуста ам мындыг айтырыг турар: дыттан баганаларны Тываның школаларына чонар кылдыр чагыыр бе азы оларны хөлге белеткеп эгелээр бе. Шынарлыг, кургаг болгаш чарык чок чоон ыяштарны алыр черлерни тодараткан бис. Черепицаларны база кылыр апаар, а ак дой Пор-Бажыңда бар. Чүгле бурунгу аргаларны ажыглап билер мастерлер херек.

Келир чылын кым чүнү кылырын билер. Ийги хову сезону апрель айның төнчүзүндө, хар эрирге эгелээр.

— *Специалистер Кыдат эртемденнер-биле сүмележилгелерни чорудары көрдүнгөн бе?*

— Ынчанмай канчаар, кажан архитектурлуг төлевилел белен болу бээрге, бистиң эртемден архитекторларымыс, реставраторлар ыяап-ла Кыдатка барып, аргадуржулга солчуп, сүмележилгелерни чорудар. Аңаа шивээни катап тургузарының тодаргай үлегрлерни-биле ажилдаарлар. Бодап турарымга, келир чылын биске архитектура болгаш тудуг дээди өөредилге черлериниң студентилериниң ажылчын холдары кончуг хереглеттинер апаар.

— *Шынап, казыышкын ажилдарыңга студентилерниң киржилгезин силерни хомудатпады бе?*

— Чок. Харын-даа аныяктарның хөй кезиниң бодунуң чуртунуң төөгүзүнчө көрүжү, бот-

мен Беш класстан эгелээш, чайгы казыышкыннарга киржип келдим. ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының алдарлыг Саян-Тыва экспедициязын база сактып тур мен. Ону мен ышкаш авантюрист болгаш күзекчи, археолог Александр Данилович Грач эгелээш. Бистиң республикага студентилерни болгаш школачыларны археологтуг казыышкыннарга кириштирип эгелээш кижилер ол.

Бир чылын экспедицияга эвээш, 18 школачы турган бис. Чүге дизе, ынаар кирип алыры ындыг амыр эвес турган. Бистер аш-чемни боттарымыс белеткеп, майгыннарны тургузуп, суугуларны салып, токлак ыяштарны чарып, погребтерни казып турдувус. Чунар-бажың база чок турган болгаш, Улуг-Хемге чунуп турдувус. Тайгага эрттирген чайгы ажилдар хову амыдыралының школазы болган. Экспедиция үезинде Андрей Ургант, Людмила Нарусова болгаш Россияның культура сайыдының оралакчызы турган Наталья Деметьева-биле таныжып алдым.

Келир чылын студентилерни кандыг ажилдарга хаара тударымыс бөгүн-не билдингир. Бодап турарымга, оларның саны улам көвүдээр. Ооң кадында, делегейиниң улуг билдингир университеттеринден студентилерни ажилдарга хаара тударын планнап турар бис. Эки тура-биле бижеэн баштайгы делеглерни өөренип көөр чүве болза, шивээни катап тургузар ажилга киржир күзелдиглерниң саны хөй болуп турар. Бистер аалчыларга кезээде өөрүүр бис.

Шивээге хамаарыштыр сонургалдыг даштыкы эртемденнер база ажилдар күзелдерин илередип турар. Германиядан, Кыдаттан специалистер ол дугайында шагда-ла биске дыннатканнар.

Төлевилел уламчылап турар. Чаа бодап кончуг хөй. Ынчалза-даа кижиниң куспааның хемчээлди хомуданчыг.

— *Чаа чүнү бодап тур силер?*

— Келир чылын биске үш кол бөлүк ажилдаар. Бирги бөлүкче дорт казыышкыннар чорудуп турган археологтар кирер. Ийги бөлүк – архитекторлардан, тудугчулардан четчелетинер, ынчан төп бажыңны катап тургузар ажилдар эгелээр. Үшкү бөлүкче Кыдаттан улусчу эмнээшкниң специалистерин чыыр. Бистер Тере-Хөлге россияжи эмчилерни тибет медицинаның чажыттарына өөредип эгелээрин күзеп турар бис. Оларга ажилдарыңа болгаш чурттаарыңа таарымчалыг байдалды тургузары-биле ол чүү кижилерил, кандыг назылыг улустар болурул дээрзин билип алыры

Экспозицияны амдыызын да чүгле белеткеп турар. Ынчалза-даа көжүп чоруур делгелени экспедицияның киржикчилериниң төрөөн черлеринге – Москвага, Санкт-Петербургга, Красноярскиге, Татарстанга база организаастаар.

— *Россияда төөгүнүң тураскаалдыг черлери хөй. Оларның хөй кезин буступ үрелген азы бөгүн ыглаксанчыг байдалда турар. Төрөөн чериниң төөгүзүн келир салгалга дамчыдып бээриниң чажыдын ажыдып көрүңер?*

— Чүнүң-даа мурнунда кижиге канчаар-даа аажок улуг күзел-сорук херек. Мен культураның, ол ышкаш төөгүнүң тураскаалдарын катап тургузарыңа дузалап чоруур дыка хөй улусту хууда билер мен. Чижээ, РФ-тиң энергетика сайыды Виктор Христенко Пра-

чугула. Чоокку үеде кыдат эштеривис-биле бо угланышкын-биле ажилдап эгелээр бис.

Келир чылын Пор-Бажыңга ажилдар күзелдиглерге, тускай негелделерни ажилдап кылыр бис, чүге дизе, күзелдиг улус хөлүн эрттир хөй-дур. Тере-Хөлде бойду хончуг чараш, чамдык улуска ол кончуг сонурганчыг, магаданчыг болур. Ынчалза-даа чараш бойдустан аңгыда, шивээни катап тургузар кончуг нарын ажилдар база бар.

Дараазында чылын шиллелге кылып тургаш, экспедицияның бо чылгы кижигүннерин утпайн, оларны бирги ээлчегде алыр бис.

— *Пор-Бажыңга тывылган чүүлдер-биле кажан, каяа таныжып болурул?*

— Кулактарлыг улуларны, мөңгүн сырғаны, черепицаларның, ханаларның болгаш ыяш кылыгыларның кезектерин, бижи-мелдиг чүүлдерни Тываның национал музейинде эккелген.

вослав шажынның шугуму-биле дыка ажилдап турар. Россияның Президентизи В.В.Путин төрөөн чери – чурттуң сонгу-барыын девискээриниң хүрээлерин болгаш өске-даа төөгүлүг тураскаалдарын катап тургузарыңа, ооң иштинде Петр I үезиниң, канчаар-даа аажок улуг үлүг-хуузуң кирип турарын ылап билер мен. «Пор-Бажың» төлевилелдин боттандырылганын база хөй-ле кижилерни буйанныг үүле-херекче чыгай бээр боор, а кижиги бүрүзүнүң күзели аңгы-аңгы деп чүве-биле чөлшээржерин...

«Шын» солунуң редакциязындан: С.К.Шойгу «РГ» солунга интервью берип тургаш, Пор-Бажыңдан аңгыда, ол-ла районга база бир улуг солун объектиниң көстүп келири чадапчак деп чугаалаан. Төрөөн Тывазыңга хамаарыштыр элбек эки күзелдерлиг федералдыг сайыт бо удаа чүнү бодап алган ирги?..

Соңгулдаларга уткуштур номчукчунуң бодаы

КӨДЭЭ БАШКЫЛАРГА ДЕТКИМЧЕ

СОДААЛАЖЫП ЭГЕЛЕЙ БЭЭР

Соңгулдалар болур-ла дээр, Содаалажып эгелей бээр, Мени шымда детки-ле дээр...

Устүнде монолог-шулук одуругларында моон мурнунда-даа, ам удатпас болур кожуун хуралдарының...

Ажыт-чажыт чокка чугаалаарга, эрткен чылдарда болуп эрткелден соңгулдалар аас-дылдыг, чаргы-чаалыг, арыг эвес, барык-ла содаалажышкын хевирлиг эрткен муң-муң бөдүүн соңгукчулар бистерге тодаргайы-биле билдингир-ле болгай...

«Орталан ашак, ол үе-биле бо үениң байдалын канчап деңээр сен. Амгы үе дээрге, Алдын-Доос куштуң чайынналчак каас-чараш чүглери-биле дөмей «хуулгаазын» үе-дир бо» дижирилер база турар чадавас. Соңгулда дээрге соңгулда-ла болгай. Соңгулдалар үезинде «содаалажып» туруп бээривис чажыт эвес-ле болгай. Эрге-чагыргаже, депутаттар дээр эш-өөрлерниң аразына чөрүлдээрлер, боттарына удур-дедир туржушкуннар соңгулдалар үезинде улам-на «чидигленип» эгелээштиң, бө-

дүүн соңгукчуларның бажын төөредип, хоозун-меге аазаашкынарны-биле чон «тоттуруп», мырыңай акша-төгерики-биле «чемгерип» эгелээрлер.

Нийти байдалды бо шагны-биле алгаш көөрге, кымның карманы долу болдур, кымның балдыры дыңзыг болдур, ол эрге-чагыргаже азы депутатче теп үне бээр. Кажан соңгуттуруп, депшиттирип алган соонда, оларга изиг-даа, соок-даа эвес «сериниң» өйтөвүндө болганда, соңгукчуларже, деткип дузалашкан эш-өөрлеринче хая-даа көрүмней баарлар.

«Содаалажыр» соңгулданың, Соо барып чүү-ле боорул? Шашкылажыр соңгулданың Шаа барып чүү-ле боорул? — деп, соңгукчуларның соңгулдалар эрткен соонда ыргажып турарында уjur-ла бар болдур ийин.

Каш чылдар иштинде эрге-чагырганың албан черлеринче, кожуун Хуралынче, Улуг Хуралче депутаттап депшир дээр эштерни деткип мага ханган мен. Ындыг эштер мээр бажыңымга-даа кирип кээр турдулар.

Депутатка депшит дээршиң, Тейлеп турган эштер-ле бар. Эрге тудуп депшип үнгеш, Ээ көрбээр эштер-ле бар.

Каш чыл бурунгаар кожуун төвү Суг-Аксы суурга, депутаттар дээр чон-биле ужуражышкын кылып турган бир эштиң, ону депутатка соңгуурунче чонну кыйгырып, бодумнуң үнүмү, санал-оңалымны берген мен. Ол депутатка депшидип каан эжимге, эрткен чайын душ бооп Чазак бажыңының эжинге ужуражы бергештиң, ном-дептер үндүрериниң талазы-биле акша-төгерики-биле меңээ дузалаарын дилээримге: «Ном-дептер үндүрер бисте ыңдыг фонд чок» дээршиң, дүште-даа чок мойнун «долгап» турар болчук. Ынчан боскумну «кара-кузум» дуй чыдыпкан ийик. Депутаттарга бүзүревес деп чүвени шак ынчалдыр көргөн мен. Кажан соңгудур мурнунда бистиң мурнууска кажар дилги дег чылбыңайнып турган-на болгай. «Кешкенде хеме херекчок, көшкенде теңе херекчок» деп чүве ол-дур ийин.

Мындыг хевирлиг эштерни депутатка, эрге-чагыргага соңгаан ажыы чок. Бистиң аравыста хүнүн

бодаар эштерниң чурттап чорууру хомуданчыг.

Соңгулдалар соонда, ыяап-ла чаргы-чаа-биле, судтажышкын-биле дооступ турарына хөй-хөй соңгукчулар пат-ла могап турупкан. Ынчанмай канчаар соңгулдалар чаңгыс катап «арыг» болур эвес. Соңгулдалар катап-катап болуп-ла турарга, соңгукчуларның кара хөңнү калып калганы ол-дур. Езулуг-ла чоннуң эрге-ажыы дээршиң, кызып-кылайып ажылдаар эрге-чагырга ажылдакчылары, депутаттар-даа ховар боор деп бодаар мен. Олар чүгле боттарының эрге-ажыын, бажын ажыр байып алырын бодаарын чон чугаалажып турар. Боттарының-на улуг хырыннарын «долдуруп» алыксаар ажылдакчыларның биске ажыы бар бе?

Чижек-биле алырга, тус чер чагырганың даргазын чон идегээштиң каш чыл улаштыр соңгук келген. Ол хирезинде, демги дарга оода чадаарда сумунун девискээринге чурук тырттырар чер, идик септээр мастерска, соодучу септээр тускай таарымчалыг дерилгелиг оран-сава-даа тургузуп чадашкан. Суурнун чаа-гайжыдылганы, корум-чурумнуң байдалы дээр, нийтизи-биле чурттакчы чоннуң эрге-ажыына хамаарыштыр таарымчалыг байдал тургузуп шыдаван.

Ол хирезинде боду амы-хуу-зунда хөөредиг чокка чугаалаарга, «боостаадан» кылдыр байып алган. Ындыг эштерни ам база катап соңгуур бис бе? Сумуларның, кожууннарның, хоорайларның чагырга даргаларын 16-17 хире депутаттарның соңгуп турары канчап-даа шыңга дүшпес. «Бажы каткан» кажар эштер боттарына таарышкан «дагыр салаалар», деткичкер эвилелдеп алгаштын, чамдык «кошкак» депутаттарны «сыбырткыштал», «дузактааштың» чажыт арга-биле «боостааларыңче» акша кирип каапкаштың соңгуттура шаап алырлар. Эрге-чагырга даргаларының соңгулдаларын бүгү чон соңгуур кылдыр тургузары күзениң. Бо таварылгада чоннуң езулуг шилилгези кестүп кээр уjurлуг.

Суму, кожуун, хоорай чагыргаларының даргаларын соңгуурда боттарына эпиг кылдыр чамдык кожууннарның удуртукчулары,

чүгле депутаттар соңгуур кылдыр таарымчалыг уставтар «чогаадып» ап турарына чон таарзынмай турар. Арай деп-ле нарын кажар арга-биле соңгуттуруп, депшиттирип алган даргаларывыс, депутаттарывыс боттарының округтарының соңгукчулары-биле орта ужурашпайн, соңгукчуларның чагыгларын, аазаашкыннарын күүсетпейн, харын-даа соңгукчуларын чаштып чоруп тургулаан суг болгулаар. Депутат кужи чоннуң айбычызы болурун утпаза чогуур.

Эрткен соңгулдаларның тиелекчилерин шуптузун карартып, бактаар сорулга салдынмаан. Депутаттарының аразында, шынап-ла, депутат кижиниң эрге-хүлээлгелерин күүседип шыдаар, соңгукчуларның чагыгларына дыңнангыр, нийтиниң, чоннуң амыдырал-чуртталгазы дээр сагыжы аарып чоруур чоннуң төлөптүг оолдар, кыстары бар болбайн аан. Кайыны-на депутат бүрүзү бир хелке куттура бээр деп. Бо бүгү соңгукчулар база мээр-медерелдиг болганда, хандыр сайгарып чоруур болгай.

Кел чыдар соңгулдаларга хамаарыштыр чамдык политиктер амдыгааштан эгелеп бажын көдүрүп эгелээр билдингир. Күрүне Думазының соңгулдазы чаа хоойлу езугаар партияжи даңзы-биле эртери билдингир. Бистиң республикада «Чаңгыс демниг Россия», Россияның компартиязының, «Чөптүг Россия» дээр ышкаш өске-даа партияларның киржири билдингир. Мында нарын айтырыг соңгукчуларның 70 хуудан ажыг үнүн алган партияның төлээзи тиелекчи болуп үнер болгаш ынчан Тывадаан Күрүне Думазына бир депутаттыг болур бис. Бир эвес 70 хуу үнү кайы-даа партия ап шыдавас болза, депутат чок артар апар бис. Ындыг болганда, демсел чидиг болуру чугаажок. Маңаа хоозун чугааның херээ чок, республиканың келир үези дээр тодаргай сорулганы салып турар партияны деткири чугула апарган.

Моон мурнунда турган частырыгларны катаптавайн, бо соңгулданы эпиг-чөптүг эрттиреринден республиканың келир үеде социал-экономиктиг хөгжүлдези хамааржыр дээрзин бөдүүн соңгукчу бүрүзү билир.

Бораш ОНДАР. Сүт-Хөл кожуун.

Улуг Хуралдың Хоойлужу-дулга палатазының эртем, өөредилге болгаш культура талазы-биле комитетиниң (даргазы Зоя Доржу) ээлчеглиг хуралы дүүн, октябрь 8-те, болуп эрткен. Аңаа Тыва Республиканың «Хамааты байдалдар актызының бижидилге органын тургузарының болгаш ажил-чорудулгазының дугайында» хоойлузунга өскерилгелер кирип дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Ук хоойлу төлөвилели Хоойлужудулга палатазының бирги сессияның онгу хуралына бирги номчулга-биле хүлээп алдынган болгаш аңаа эдилге болгаш немелделер кирип талазы-биле чер-черлерже чоруткан турган. Төлөвилелдин кол сорулгазы — Тыва Республиканың ХБАБ агентелиниң ажил-чорудулгазының арга-хевирлерин чаартыры болгаш мурнунда федералдыг хандырылга турган айтырыгларны республиканың албан-хүлээлгези кылдыр дамчыдып берген соонда долузу-биле хандырыгыңче угланган. Хоойлу төлөвилелин ийги номчулга-биле хүлээп алыры-биле келир сессия хуралының хүн чурумунга кирип комитет кижигуннери шиттирилээр.

Оон аңгыда комитетке «Россия Федерациязының Күрүне Думазының Даргазына, Россия Федерациязының Чазаның Даргазына Оренбург облазының Хоойлужудулга хуралының көдээде болгаш суур кевирлиг хоорайларда чурттап турар башкыларга социал деткимче көргүзериниң талазы-биле кыйгырынын деткири дугайында» айтырыгы база чугаалашкан.

Кыйгырыгың кол утказы болза, 1992 чылдың июль 10-да хүлээп алганы «Өөредилге дугайында» РФ-тиң Хоойлузунуң 55 чүүлүнүң 5-ки кезээде көдээде чурттап чоруур башкы кадрларны халас оран-сава-биле хандырыгы, чылыг, чырык хандырыгының төлөвилеринден хостаары көрдүнген турган. Ынчалза-даа мыңчага чедир ол магадылалдар тускай хоойлу хүлээп алдынмаанының уржуундан хандырынмай турар. Башкыларны бо чигелдер-биле хандырыгыңче угланган хоойлуну хүлээп алырын дүргедедир дугайында Оренбургтуң депутаттарының негелдизин тыва парламентарийлер чөптүг деп көргөш, келир сессия хуралына ук эгелээшкини деткээр докумалды хүлээп алырын планнап турар.

УХ ХП-ниң парлалга албаны.

АНЫЯКТАР ЧОКТА ШИИТПИРЛЭЭРИ БЕРГЕ

«Республиканың көдээ ажил-агы адырында нарын айтырыгларны анык специалистерниң, эртемденнерниң киржилгези болгаш дузазы чокта шиттирилээр болдунмас» — деп, Чазактың оралакчы даргазы Иван Чучев Тываның Күрүне университетиниң көдээ ажил-агы факультетиниң студенттери-биле ужуражылга үезинде демделгезин. — Өөринер. Эртемнерни болгаш чаа технологияларны шингээдинер. Оон Тываның кожууннарынче дедир эглип келинер.

Чазак Даргазының оралакчызы-биле ужуражылга үезинде студенттер бүдүрүлге практиказын организастаарына болгаш көдээ ажил-агының херек кырында арга-мергежилдерин шингээдип алырына чугула уjurдузалыг техника садып алырына демин кадарын дилээр. Эрже-жок чугула материалдыг бааза чокта, өөредилге чорудуу чүгле теоретиктиг шынарлыг болуп турар. «Өөредилге чүгле «салааларда» чоруттунуп турары канчап-даа таарышпас. Келир үениң агрономнарына эрги бок төгер турган черде 1,5 гектар шөл тускайлап бергеш: «Өөренип алыңар, студенттер!» дээрге кайын болур. Ол айтырыгы бис шиттирилээр бис!» — деп, Иван Чучев чугаалаан.

Дина ОЮН.

ХӨЙНҮ КӨРГЕШ, ХӨЛЗЕП...

Ам бодап, сактып олуурга, кижиниң анык үези дыка-ла солун эрткен-дир. Бо назылап кырып келгеш, долгандыр амыдыралды көрүп, дыңнап, чурттап эртип келгеш, элдепсинип кайгаар-даа-дыр мен. Бодаарымга шупту чүве меге, саттыныкчы, кижы кымга-даа бүзүрээр хире эвес.

Чоокта чаа эрткен соңгулдаларның элдептиин, чижеңин кайгаар-дыр мен. Шаанда болза, «Төлөптүглерни соңгуулар!» деп кыйгырыгың адаа-биле соңгулдаларга киржиң, ылап-ла төлөптүглерни соңгуур боор чүве. Ам, ажыы-биле чугаалаарга, улус-чоннуң соңгулдаларже баар хөңнү чок. Соңгулдаларже бажында чүве чок-даа болза, бай-шыырак кижилер кирип апарган-дыр. Саттынып, канчап-даа тургаш, киржи-ле чыдар. Бирде ыядың-чыг-даа. Чон дээр ажылдавас, чүгле боттарының эрге-ажыын бодаар, байып алырын-на бодаар кайгамчык!

Нийти чурумнуң баксыраанын шупту эскерип-ле тур боор. Шаандакы ышкаш дүнекиниң 11 шака чедир бөлүк-бөлүк дежурный-лаашкын-даа читкен, дружинниктер-даа чок. Аныктар улуг-бичини, оол-кызы чок арага-дарыже сундугар, хоозун чуртталгага ынак-

шаан.

Аныктар-биле ажылдың кош-кааны! Ажыл кылыр хөңнү чок, каас-коя кылдыр кеттингеш, көөргеттинер ол-ла. Аныктарның кижизидилге ажылын туюлундан өскертири чугула. Аныктар дээр-ге улуг күш, угаан-дыр, ажил-херек чогулар чымыш үези-дир. Анык-өскен кандыг болдур, келир үевис ыңдыг болур.

Амыдыралда четпес чүүлдер-ле хөй. Бажың-балгат чок, чурттаар оран-сава чокта кижилерниң амыдыралын канчап дески дээр боор. А чамдык кижилер ийи-үш бажыңың, оларын хөлөзиге берип турар, ол та кайын кээр турар акша чүве.

Тыва дээрге кайгамчык бай-байлак оран ышкыжыл, кыдаттар бистиңге келгеш, кызыл дыдыкты суспактап, ошкап-чыттап, кара черниң довураан чөм-бүрү деп имнеп турган дээр чораан. Олар мында келгеш байып, чонну

күш-ажылы-биле чөмгерип турар.

Тудуг материалдары бисте төктүп чыдар деп болур. Дой, элзидинден тууйбу кылыр бичини кирпич-сарайларны чер-черлерге чүге тудуп болбас деп. Ону кылырының технологиязын билер тускай эртемниглерни чалап, чонну өөреткеш, бригадалардан тургускаш, ажылдатса. Кижилер ажылга ажыг дерин төккеш, ынчан оон үезин билер алыр.

Бис анык үевисте Хөндөргейге кирпич-сарайга тууйбуну хап турдувус. Ол тууйбуну суурнун чурттакчылары садып ап, печкаларны тудуп ап турду. Бригадирвис Чи Хан (Чыган) кыдат уктуг кижы турду. Ол үеде чүгле Хөндөргейге эвес, а Чадаанага-даа кирпич-сарайлар турган чүве.

Шаандагы дег, чалгып чыдар тараавыс ам чок. Чаа-Хөл чону харын эр хейлер-дир, чиңге тараазын тарып, өстүрүп ажаагаш, садып-саарып турар. Бир стаканда 35 рубль дээр. Соңуургаан улус амырап садып чири чорду.

Хаагылыг рынокту эгезинде көдээден келгеннер боттарының продукциязын садар чер болур деп турду. Ам дээрге ында эът садып турар кижилер көдээден

келген чоннуң эдын чийк өртекке садып алгаш, боттары ийи катап аар өртекке садып турар боордур. Ону черле шын организастап көрзе.

Чаъс соонда мөөгүлөр дег, садыг-магазин, машина-техника-даа эңдерлип-ле тур, ынчалза-даа ол бүдүрүп турар чүвевис эвес ышкажыл. Боттарывыс бүдүрүп, мал-маган азырап өстүрүп, черден халбактаныр болзувусса эки чүведир ийин.

Ийи буттук «бөрүлөр» бүгү чүвеге шаптыктыг боор-дур. Тус чер чагыргалары, милицияның кошкак ажылы-дыр деп бодаар мен. Оор-сук болдурган дээр акша-шалыңын казып турар болза, ынчан кандыг-даа аргазын тып, ажилдап, оорларны кынчыктыр-бас апар-дыр ийин. Оор-сук кылып турар кижилер дээрге машина-техникалыг бай-шыырак кижилер дээрзи билдингир херек.

Соңгулдалар доозулган, ажил-агында чаартылгалар эгелээр. Устүнде айтыкан четпестерни эдер аргазын чаа эрге-чагырга элээр тывар боор деп идегел-биле чүүлүмү доостум.

Алдын-кыс САРЫГЛАР, хоочун башкы.

Кызыл хоорай.

Эрткен неделяның пятницада, октябрь 5-те, «РФ-тиң Суд приставтарының Тыва Республикада эргелелиниң РФ-тиң ТР талазы-биле ИХЯ-зының, РФ-тиң ОБЯ-ның ТР талазы-биле кол эргелелиниң, РФ-тиң ФАА-ның ТР талазы-биле эргелелиниң, ТР-ниң Дээди судунуң база судьялар каттыжышкыны-биле бир демниг хөделиринге белеткел кылдыр «Кызыл хоорай судунуң суд залына судьяже халдаашкын кылган таварылгада ону ойтур шаварының талазы-биле Кызыл хоорайның суд приставтар килдизиниң хөделинишкени» деп аттыг темага өөредилге болуп эрткен.

Бо өөредилгени чорударының эргежок чугула болу бергенин амыдыралдан алдынган сан-медээлер тургускан. 2005 чылда Россияга суд чорудулгазының үезинде судьяже халдаашкын кылыр чоруктарның саны 100 ажыг болган, а 2006 чылда ол сан улам өзүп, 130 ажа берген. Бо сан-фактылар херек кырында айыыл диргелип болурун көргүскенинден, мындыг улуг өөредилгениң болган чылдагааны ол. Үстүнде албан-ведомстволарның ажылдакчылары өөредилгени үш чадага, чоруткан. Чада бүрүзүнде амыдыралга херек кырында болу берип болгу дег байдалдарны сайгарып көрүп, алдында чогуур хемчеглерниң янзы-бүрү хевирлерин ажылдап көргөн.

Өөредилгени херек кырында байдалдарга кончуг чоок кылдыр белеткээш, чорутканындан алдыгы дег хемчеглерниң үе-шак, секунда бүрүзүн санап, кым кан-

Өөредилге

дыг хүлээлгелер күүсеткен турарын ажылдакчылар тодаргайлаан. Ниитизи-биле өөредилге кончуг бедик деңгелге эрткен.

Бистиң корр.

Василий Балчий-оолдук өөредилге үезинде тырттырган чургуу.

«СУД ЗАЛЫНГА СУДЬЯЖЕ ХАЛДААШКЫН...»

АЛБАН ЧЕРЛЕРИНИҢ БОЛГАШ ӨНЧҮНҮҢ БҮГҮ ХЕВИРЛЕРИНИҢ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫНЫҢ УДУРТУКЧУЛАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

«Долгандыр турар хүрээлеңи камгалаарының дугайында» №7 ФХ (2004.08.22-ден №122-ФХ, 2004.12.29-тан №199-ФХ, 2005.05.09 №45-ФХ, 2005.12.31-ден №199-ФХ, 2006.12.18-тен №232-ФХ өскерилгелерлиг болгаш немелделерлиг) федералдыг хоойлуну, 1998 чылдың июнь 24-тен «Бүдүрүлгениң болгаш херегелдиң артынчыларының дугайында» №89-ФХ (2004.08.22-ден №122-ФХ, 2004.12.29-тан №199-ФХ, 2005.05.09-тан №45-ФХ, 2005.12.31-ден №199-ФХ, 2006.12.18-тен №232-ФХ өскерилгелерлиг болгаш немелделерлиг) федералдыг хоойлуну боттандыраарын барымдаалааш, база Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың февраль 15-тен «Планнаан ажылдарны кылырының база бойдустуң курлавырларын, сугнуң объектилерин, дириг амытаннар аймааның объектилерин база 2007 чылда Тыва Республиканың бюджетинче долгандыр турар хүрээлеңге багай салдар чедиргени дээш төлевири улгатыларының талазы-биле хемчеглер дугайында» №262 доктаалын күүседир-биле Тыва Республиканың Бойдус курлавырлары болгаш экология яамызы болгаш Технологутт база экологутт контроль талазы-биле Енисейниң девискээрлер аразының эргелелиниң дамчыдары болза: 2006 чылдың март 10-дан Технологутт база экологутт контроль талазы-биле Енисейниң девискээрлер аразының эргелелиниң №24 дужаалы езугаар 2007 чылдың октябрь 20-ге чедир артынчыларның тыптырының болгаш оларны аңгылап чыырының талазы-биле отчеттарны бээр, 2006 чыл дургузунда долгандыр турар хүрээлеңге багай салдар чедиргенинге төлевириң өрезин төлээр; база ол ышкаш 2007 чылдың I, II, III кварталдарын база киириштир. Ындыг эвес болза долгандыр хүрээлеңге багай салдар чедиргениниң төлевири чорударындан ойталаан организацияларның удуртукчуларын болгаш тускайлаң сайгарлыкчыларны Россия Федерациязының административтиг чурум үрээшкениниң дугайында кодексин 19.4чүлү; 8.41 чүүлүнүң талазы-биле административтиг харысалгага онаар; административтиг торгаалдың хемчээли болза:

- албан-дужаалдыг кижилерге – АТЭБХ-ның 30-ден 60-га чедир хемчээлди;

— юридиктиг эргелиг албан черлеринге – АТЭБХ-ның 50-ден 100-ке чедир хемчээлди болур. Тыва Республиканың бойдус курлавыры база экология сайыды С.Долгар.

Долгандыр турар хүрээлеңге багай салдар чедиргениниң төлевири чорударының хуусааларын доктаадырының дугайында ЭКОЛОГУТ, ТЕХНОЛОГУТ БАЗА АТОМНУГ ХАЙГААРАЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ФЕДЕРАЛДЫГ АЛБАН ЧЕРИНИҢ ДУЖААЛЫ 2006 чылдың июль 8 №557

Россия Федерациязының Чазаның 2004 чылдың июль 30-ден «Экологутт, технологутт база атомнуг хайгаарал талазы-биле Федералдыг албан чериниң дугайында» №401 доктаалының 2-ги пунктузу езугаар (2004 чылдың август 9-тан №32 «Россия Федерациязының хоойлужудулгазының чыындызы», 3348 ч.) **дужаарым болза:**

1. Отчеттуг үениң түннелдери-биле төлээр ужурлуг долгандыр турар хүрээлеңге багай салдар чедиргениниң төлевири чорударының хуусаазын отчеттуг үеден дараазындагы айның 20-ниң хүнүнден орайтатпайн төлээрин доктаадыр.

2. Отчеттуг үе дээрге календарьлыг квартал деп билир.

3. Россия Федерациязының субъектилериниң талазы-биле Экологутт, технологутт база атомнуг хайгаарал талазы-биле Федералдыг албан чериниң технологутт база экологутт хайгаарал талазы-биле эргелелиниң, Экологутт, технологутт база атомнуг хайгаарал талазы-биле Федералдыг албан чериниң технологутт болгаш экологутт хайгааралдыг девискээрлер аразының эргелелиниң, «Лабораторлуг анализтер база техниктиг хемчээшкенин төвүнүң» федералдыг күрүне албаннарының удуртукчулары бойдус ажылдакчыларына бо дужаалдың 1-ги пунктузунда доктааттынганы төлээриниң хуусаазын дамчыдар.

4. Бо дужаалдың күүселдезин бодум контрольдаарын арттырдым.

Экологутт, технологутт база атомнуг хайгаарал талазы-биле федералдыг албан чериниң удуртукчузу К.Б.Пуликовский

Россия Федерациязының Юстиция яамызынга 2006 чылдың июль 17-де №8077-биле бүртүктинген.

Политика, культура, өөредилге

ШАҢНАЛДАР АРБЫН

Башкылар хүнүнге тураскааткан байырлыг хурал октябрь 5-те С.Пюрбю аттыг Улусту чогаалдыг төвүнге болуп эрткен.

ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчы Анатолий Дамба-Хуурак Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының база ТР-ниң Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оолдун шаңналдарын мурнакчы башкыларга тывыскан. 47 башкы РФ-тиң Өөредилге болгаш эртем яамызының Хүндүлел бижии-биле, 10 башкы ТР-ниң Чазаның Даргазының хүндүлел бижиктери-биле база 15 башкы «РФ-тиң ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы» атты алган.

Кызыл хоорайның школаларындан 5 башкы «РФ-тиң алдарлыг башкызы», 76 башкы «РФ-тиң ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы» атты база 14 башкы «Улус өөредилгезиниң тергиини» атка төлептиг болган.

Шаңнал алган башкыларга ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчы Анатолий Дамба-Хуурак, ТР-ниң өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының сайыды Петр Морозов, Кызыл хоорайның мэри Дмитрий Донгак олар изиг байыр чедирбишаан, суй белектерни, өң-баазын боодал чечектерни сөңнээн.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ 55 ХАРЛААНЫНГА

Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путинниң юбилейинге тураскааткан ат-сураглыг кино-режиссер Никита Михалковтуң «55» деп автор программазын төп телевидение эрткен улуг-хүнде көрүкчүлерге бараалгаткан.

Россияның баштайгы Президентизи Борис Николаевич Ельцин 2000 чылда хамыкты кайгадып, орнунга эки тура-биле Владимир Путинни олурткан, Россияның төөгүзүнде туруп көрбээн ол хүнден эгелээш, бөгүнге чедир Владимир Владимировичиниң салым-чолунга таварышкан улуг үүлени автор хандыр сайгарып, тайылбырлаан.

Хоозуралга туттурган чурттуң бажынга В.В.Путин ажылдап эгелээн соонда, Россия ам делегейде сес дугаар күчү-күштүг чурт апарган, мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдер — «Кадыкшыл», «Өөредилге», «Көдээ ажыл-агый», «Чурттаар орансава» боттанып эгелээн. Делегейде Россияның ат-алдары көскүзү-биле бедээни оң ажылының, удуртулганының бадыткалы ол-дур дээрзин тайыл-

бырлааш, оң кижизиг мөзү-бүдүжүн магадап чоруурун чугаалааш, дамчыдылганын ол мындыг сөстөр-биле доосту: — Ол ам каш ай болгаш чоруй баар. Ынчалза-даа салым-чол ону каяа-даа, кандыг-даа ажыл-албан даандырып кагза, ол ону төлептиг-биле эр кижиге — офицер кижиге болуп күүседир дээрзинге бүзүрээр мен.

Ховар дээн төөгүлүг кадрларны киирген бо солун дамчыдылганы Россияның алдын фондузунга артар дээрзи чугаажок.

ЧАҢЧЫЛЧААН СОЛУН КИЧЭЭЛДЕР

Кызылдың №9 школа-гимназиясы Башкылар хүнүң солун кылдыр эрттирип чаңчыккан.

Каш чыл улаштыр ол хүн өөренкичлер биле башкылар орнун солчуп келген. Бо удаада база үстүкү класстың өөренкичлери ортаакы класстарның башкыларын солуп, баш бурунгаар белеткенгениниң аайы-биле кичээлдерни эрттирген. Тергиин өөредилгелиг доозукчу класстың өөренкичлери ол хүн 9-11 класстарга болгаш башкылар класзынга кичээлдерни эрттирген.

Ынак башкыларының байырлалында езулуг белек кылдыр уруглар кичээлдерге шыраак белеткели-биле өөрткен. Оон аңгыда «өөренкичлериң» (башкылар) янзы-бүрү шаптаразының айттырылганын төлептиг харыларны берип, берге байдалда чүмү канчалза экил дээрзинге хамаарыштыр төлептиг арга-сүмени «башкылар» (уруглар) берип шыдаан.

ЧОГААЛЧЫГА ТУРАСКААТКАН БАЙЫРЛАЛ

Тываның Улустуң чогаалчызы Юрий Шойдакович Кюнзегештиң 80 харлаанынга тураскааткан байырлал оң өскентөрээ чери — Тожу кожуунга болуп эрткен.

Байырлалга Тываның алдарлыг чогаалчызы Черлиг-оол Куулар, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, чогаалчы Николай Куулар, ат-сураглыг композитор Сергей Бадыраа олар киржи чораан.

Тоора-Хем база Адыр-Кежиг школаларына чогаалчының юбилейинге тураскааткан ужуражылгаларга, Тоора-Хемниң Юрий Кюнзегеш аттыг төп кожуун библиотеказынга ном делгелзине чогоалчылар киржи, өөренкичлер, башкылар болгаш ада-иелер-биле солун чугааны кылган.

Байырлал Тоора-Хемниң Төп культура бажымынга уругларны солун программалыг концерти-биле доозулган.

Светлана БАЛЧЫР.

«Саглай» КБК-ның А10 6451901-6451925 чек дептериниң читкени-биле ону күш чок деп санаар.

Эрзин кожуунуң Төлээлекчилер Хуралы болгаш кожуунуң чагыргазы Эрзин ортумак школазының хоочун башкызы

Анай-оол Туматович Шойдуктуң

үр эвес аарааш мөчээни-биле холбаштыр оң өг-бүлезинге, чоок кижилеринге, эш-өөрүнге ханы кажыдылды илередип тур бис.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазы.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОНАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы—2-19-87, тел: факс(394-22) 2-17-94, бухгалтерия—2-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге—2-03-88, чагаа—2-03-87, көдээ ажыл-агый, очулга—2-17-09, үлетпүр—2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8350. Чагыг 124.

АГАР САНЫБЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылганы болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүккөн.

Херечиледин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнең унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харыылаар.